

کار بست تکنولوژی مدرن (غربی) از منظر آیت الله شهید محمد باقر صدر

داود رحیمی سجاسی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۳۰

محمد صادق مهدوی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۰۶

چکیده

علم و فناوری مدرن (غربی) صورت و محتوای تمدن غرب را قوام بخشیده است تا جایی که آن را وجه ممیزه سایر تمدن‌ها و تنها راه رسیدن به توسعه و صنعتی شدن دیگران معرفی می‌کنند. دانش و فناوری جدید، دارای «ماهیت»، «صورت» و «آثار» اجتماعی است که در کنار گره‌گشایی، مسأله‌های لاینحلی را در سطح خرد و کلان جامعه بشری پدید آورده است. نه تنها منتقدان فناوری مدرن، بلکه حامیان آن نیز در ممالک و نحله‌های فکری، خواهان بازنگری و اصلاح آن شده‌اند. آیت الله سید محمد باقر صدر، از معدود نوابع فکری مسلمان در قرن بیستم است که در اوج اقتدار مکتب‌های مادی‌گرایی، شالوده‌های فکری تمدن غربی را شناسایی و مورد نقد علمی قرار داده است. با توجه به تعریف مارتین هایدگر از فناوری مدرن که ماهیت آن را غیر از مصداقش میدانند و تعریف فلسفی-اجتماعی فناوری، بارویکرد^۳ به دو فلسفه مهندسی و علوم انسانی و روش تحلیل تطبیقی، این جستار به دنبال پاسخ به این پرسش است که آرای صدر، در مواجهه با فناوری مدرن چگونه قابل تبیین است؟ وجه تمایز وی با دیگر متفکران چیست؟ کارهای انجام شده توسط دیگر منتقدین فناوری مدرن به صورت توافقی، مقطعی و جزئی نگر می‌باشد که لازم، ولی کافی نیست؛ لکن نگاه صدر تدافعی، تداومی و جهانی است. مسأله وی جواز و عدم جواز نیست، بلکه جهان‌نگری‌هایی است که فناوری را جهت داده و به اسارت گرفته و آن نظام اجتماعی است. به دنبال نظام اجتماعی مطلوبی است که آن را در نظام اجتماعی دینی در قامت فقه مطابق با مقتضای زمان می‌بیند. صدر به داشته‌های خود می‌اندیشد نه داشته‌های دیگران.

کلیدواژه‌ها: فناوری، فلسفه مهندسی، فلسفه علوم انسانی، محمدباقر صدر، نظام اجتماعی مطلوب.

۱. استادیار و عضو هیأت علمی گروه جامعه‌شناسی دانشگاه شاهد (نویسنده مسئول): d.rahimi@shahed.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری اندیشه معاصر مسلمین، مجتمع علوم انسانی، وابسته به جامعه المصطفی العالمیه قم:

mahdave_rezaee@yahoo.com

3. Approach.

4. Method.

طرح مسأله

مطالعات اندیشه معاصر مسلمین، سال نهم، شماره هفدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۲

محمد باقر صدر (۱۳۵۳-۱۴۰۰ق) فیلسوف، فقیه اصولی، مفسر، مصلح اجتماعی و از جمله تجددگرایان عرصه اندیشه اسلامی است که در فضای از خودباختگی (قرن بیست) در مقابل پیشرفت‌های علمی و فناوری غرب، ردای اصلاح‌گری را به قامت انداخت و دعوت به اصالت و بازگشت به ریشه‌های «خودی» را مطرح کرد. گذشته از فضای سیاسی (اختناق) حاکم در کشور عراق، صدر در سه جبهه فکری متضاد مارکسیسم، لیبرالیسم و سنت‌گرایان اسلامی به جد مخالف فلسفه و مبارزه حاضر بود و با شجاعت و ژرف اندیشی، مشکلات امت اسلامی و علل عقب ماندگی‌ها را بررسی و منابع اصیل اسلامی را موشکافانه به خوانش گرفت تا بتواند نظریه‌های جدید مبتنی بر نیازهای روز را ابداع کند. نخستین اثرش در همین راستا کتاب «فلسفتنا» بود که تلاش کرد تا ضمن نشان دادن ارتباط میان فلسفه و زندگی اجتماعی، مسأله‌های اجتماعی مسلمین را تحلیل و راه حل‌های منطقی از منظر اسلام ارایه نماید. گرچه نهضت اصلاح باورهای دینی، با سید جمال الدین اسدآبادی در نیمه دوم قرن نوزده میلادی آغاز شده بود، اما صدر در دهه شصت قرن بیست با احیای فلسفه اسلامی و با روش تفسیر موضوعی قرآن، ابداعاتی در علم اصول فقه و نقد مکاتب و روش‌های اندیشه غربی، برای حل مسأله‌های موجود در ممالک اسلامی تلاش کرد. وی راه برون‌رفت از وضعیت رکود کشورهای اسلامی را در احیای اصالت «خود»، نقد روش‌مند علم و فناوری مدرن غربی (دیگری) و ایجاد گفت‌وگو و هماهنگی بین امت اسلامی می‌دانست تا به توسعه همه‌جانبه برسند (الصدر، ۱۴۰۸، ج ۱: ۱۴). صدر وظیفه دانشمندان مسلمان را در هر حال، استخراج نظریه‌های «ناب» اسلام از منابع اصلی (قرآن و سنت) در مورد سیاست، اقتصاد، تاریخ، فرهنگ و جامعه می‌دانست. ایشان همانند سید جمال، ریشه عقب‌ماندگی را در گسست بین ایمان و عمل می‌دید؛ به همین دلیل بر آن شد تا علم کلام را در پرتو «قرآن و سنت» بازسازی کند (الصدر، ۱۹۸۱م: ۳۱-۳۲). صدر بر اساس جهان بینی توحیدی، حاکمیت «مطلقه» بر انسان و جهان را از آن خداوند و هدف‌دار و با معنا می‌داند که از طریق قوانین و سنت‌های الهی اداره می‌شود. خداوند انسان را بر اساس حکمت آفریده و به دلیل برخورداری از گوهر «تعقل» و «تدبّر»، به او کرامت «ذاتی» بخشید و به عنوان خلیفه خود در عالم هستی برگزید. عناوین «خلیفه الانسان»، «خلیفه العام» یا «استخلاف» به صورت جعل تکوینی ولایت، اعطایی خداوند بر بشریت و مبنای نظام سیاسی و تشکیل حکومت است (صدر، ۱۳۹۹ق: ۱۰-۹؛ جمشیدی، ۱۳۸۷: ۳۴). این نگاه به عالم و آدم، وجه تمایز و روح حاکم بر ماهیت فناوری مدرن با تکنولوژی مورد نظر صدر است که دیگر منتقدین از آن

غفلت ورزیده‌اند. ایشان فناوری مدرن را به لحاظ موضوع (وجود شناسی) و روش، مورد نقد قرار داد و آن را محصول فکر و اراده انسان می‌داند (صدر، ۱۴۲۱: ۶۷) که ماهیت آن مرکب از «محتوا» یعنی گره‌گشایی و ایجاد سهولت و «صورت» آن، جهان بینی بکارگیرندگان آن است. مشکل انسان‌هایی که فناوری مدرن را در اختیار دارند و مدیریت می‌کنند، فقدان اندیشه سیاسی صحیح و نبود نظام اجتماعی مطلوب است که بحران دنیای کنونی هم در همین امر نهفته است و راه نجات از تهدیدهای ناشی از فناوری مدرن غربی، در تفسیر صحیح از معنی زندگی، هستی، انسان، جامعه و بینش سیاسی‌ای که با همه ویژگی‌های فطری و طبیعی انسان سازگار باشد، معرفی می‌کند (همو، ۱۳۶۲: ۴۹).

مسئله شهید صدر جواز و عدم جواز محض نیست؛ زیرا فناوری هم‌زاد آدمی و محصول تجربه همه بشریت است که بر اثر احساس نیاز و مطابق با شرایط مختلف اقلیمی و فرهنگی، تولد، رشد و تحول یافته است. برخی از گونه‌های آن منطقه‌ای و برخی جهانی است. چرا فناوری، امروز به یک تهدید واقعی جهانی تبدیل شده است؟ علت چیست و راه درمان کجاست؟ تکنولوژی متعلق به همه و همه به یک شکلی در رونق آن سهمی داشته‌اند. چه شد که امروز دیگر بر خان همه نیست و ابزار سلطه برخی بر دیگری شده است؟ مسئله صدر این نیست که آیا اسلام با تکنولوژی موافق یا مخالف است؟ مسلماً آموزه‌های دین با توصیف بهشت، احوال بهشتیان، سرگذشت اقوام گذشته، توصیف عصر ظهور و آیات و روایتی که به علم و فن آموزی ترغیب می‌کنند، اولین ایده‌پرداز دانش و تکنولوژی می‌باشد. مسئله این است که مسلمانانی که یک زمان، طلایه‌دار دانش و تکنولوژی و حافظ دستاوردهای اندیشه‌دانشمندان قبل از اسلام (مثل یونان باستان) بود و آن را پالایش کرد و به دنیای تشنه دانش می‌بخشید، امروز در یک رکود به سر می‌برد. بحث از خنثی بودن یا نبودن فناوری گفت‌مان سرگرم کننده هدایت شده است.

آنچه که صدر را از دیگران متمایز می‌سازد، نوع تعریف فناوری، مسئله‌یابی و روش درمان است. عمده دستاورد این نوشتار نیز که هیچ یک از اصحاب قلم به این مسیر نرفته و نپرداخته است، بررسی دیدگاه شهید صدر از این منظر می‌باشد.

پیشینه تحقیق

با تتبع در آثار به‌جامانده از صدر و شارحان اندیشه‌های وی، روشن گردید که تحقیق نظام‌مندی در این موضوع (فناوری) صورت نگرفته است. تحقیقات انجام شده در حوزه فناوری را، اعم از نگاه‌های سلبی، ایجابی و اصلاحی و اعم از آثار اندیشمندان مسلمان و غیر مسلمان، می‌توان با دورویکرد فلسفی در نظر گرفت. رویکرد فلسفه مهندسی^۱ که از آن به تحلیل تکنولوژی تعبیر شده است و رویکرد فلسفه علوم انسانی^۲ که از آن به فلسفه تکنولوژی «هنرموتیک» نام برده شده است. هیچ یک از کارهای انجام‌گرفته در حوزه فناوری نیز به آنچه که در این تحقیق از منظر صدر در پیش‌گرفته‌ایم، نپرداخته‌اند. البته کارهای انجام شده قابل قدر، راه‌گشا و لازم است، ولی به حتم باید گفت که کافی نیست.

روش تحقیق

در این نوشتار از روش مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل درون‌متنی از آثار به‌جامانده از صدر، آثار علمی-پژوهشی مرتبط با نظریه‌های ایشان در حوزه‌های فلسفی-اجتماعی و موضوع‌هایی که به صورت مستقیم یا غیر مستقیم، با نگاه هستی‌شناسانه به مسأله فناوری، پرداخته‌اند، با روش کیفی بهره گرفته‌ایم.

چارچوب نظری

به منظور آشنایی با فناوری مدرن (غربی) و مسأله‌های آن، با رویکرد هستی‌شناسانه، در قالب دو سنت فلسفی مهندسی و علوم انسانی نسبت به تکنولوژی، مرور مختصری بر ادبیات آن، جهت دست‌یابی به نظریه صدر

^۱ Engineering philosophy of Technology .. این رویکرد با تمرکز به «درون» و درنهایت، فهم نحوه‌ی تکنولوژیک

بودن درجهان را به عنوان یک سرم‌شقی برای دیگر انواع فکر و فعل بشری و بررسی و ورسالت خود دانسته و ادعای تقدم تاریخی در پیدایش آن، نسبت به همزاد دیگری‌اش (فلسفه تکنولوژی علوم انسانی) را دارد.

^۲ Philosophy of humanities . این رویکرد نیز در صدد کسب معرفت در مورد معنای تکنولوژی به عنوان نظام^۲ و نسبت آن

بامفاهیم فراتکنیکی؛ مانند هنر ادبیات، اخلاق، سیاست و دین است. این رویکرد بر این است تا آگاهی از مفاهیم غیر تکنولوژیک را تقویت و به تکنولوژی به عنوان یک پدیده اجتماعی- فرهنگی نگریسته که محصول توافق‌های اجتماعی، ایدئولوژی‌ها و غیره

است (ر. ک: سوزان، ۱۳۹۰: ۹۹-۸۳؛ هایدگر و دیگران، ۱۳۸۹: ۴۲-۴؛ میچم، ۱۳۹۲: ۵۲).

در این موضوع و مسأله‌ها و چاره‌اندیشی‌هایی وی صورت گرفته است. مسأله صدر، گسست بین نظریه و عمل است که راه درمان را در بازنگری نظام‌های نظری (متافیزیک) و اجتماعی می‌بیند. به همین جهت ایشان واقعیت‌ها را با نگاه هستی‌شناسانه، از دو منظر «محتوا» و «صورت» مورد کنکاش قرار داده که محتوا، چتر بر همه گونه‌هاست. ایشان نظام نظری را موفق می‌داند که مبتنی بر یک منبع شناخت متقن و از سوی دیگر مطابق با مقتضیات زمان باشد (صدر، ۱۳۹۴: ۹۶-۶۳؛ ۱۰۳؛ ۲۲۶). صدر با نگاه «آلی»، غایت زندگی را «تقرب الی الله» و کارکرد نظام اجتماعی را رساندن انسان به سرمنزل مقصود در سایه نظام دینی می‌داند.

تعریف فناوری مدرن

واژه فناوری/تکنولوژی^۱ دارای اصالت یونانی و متخذ از دو کلمه Techne به معنی هنر، مهارت، حیل و هر آنچه ساخته انسان در برابر مخلوق و مصنوع خدا (Arche) است. واژه دیگری Logie یا Logic (در زبان یونان قدیم) به معنی دانش و خرد است (جرج، ۱۳۹۰: ۵۱). از تکنولوژی تعاریف متفاوتی ارائه شده که هر یک ناظر به جنبه‌های اجتماعی^۲، معرفتی^۳، اطلاعاتی^۴، مهارتی^۵ و کاربردی^۶ است (ر. ک: perlmutter & Sagafi, 1981, chap 1). صدر فناوری را با نگاه فلسفی و با عنایت به صورت «نوع دید» و محتوای آن «ابزار» تعریف می‌کند که هر یک درجه‌ای از وجود فناوری و ابزار خاصی برای شناخت خود را می‌طلبد. صورت آن باورداشت‌ها، نگرش اعتقادی حیات گروهی مردم و پاسخ‌های عقیدتی مشترک میان آنان به نیازها با توجه به اوضاع و احوال انسان در دو سطح اجتماعی و فردی است که خود متشکل از سه عنصر انسان، طبیعت و پیوندهای اجتماعی در مسیر تاریخی است (صدر، ۱۳۸۱: ۲۰۹؛ همو، بی‌تاج: ۸۸) و محتوای آن بُعد نظری اشیا است که در این نوشتار محقق، ذات شیء را مورد دقت نظر قرار می‌دهد. فناوری نیز دارای ذاتی است که متشکل از بعد سخت‌افزاری و نرم‌افزاری است و هر یک در داخل آن ذات، نقشی را ایفا می‌کند (صدر، ۱۳۶۲: ۱۶۱-۱۵۴؛ همو، ۱۳۹۳: ۱۰۱؛ خاتمی، ۱۳۸۴: ۲۹۲-۲۹۸).

- 1 Technology.
- 2 Social.
- 3 Epistemic.
- 4 Informational.
- 5 a skill.
- 6 Practical.

^۷ تعریف‌های بیشتر را مراجعه نمایید به کتاب دین و تکنولوژی خانم سوزان جرج، ترجمه علی اصغر دارابی، ص ۵۱ به بعد.

میشل فوکو (۱۹۸۴-۱۹۲۶)^۱، با نگاه فلسفی-اجتماعی از چهار نوع تکنولوژی سخن می‌گوید: تکنولوژی‌های تولید؛ تکنولوژی‌های نشانه‌ای؛ تکنولوژی‌های قدرت یا تکنولوژی آبه‌ساز سوژه؛ تکنولوژی‌های خود. که این تکنولوژی انسان را به سوژه شناسایی بدل می‌کند و در انسان این زمینه را ایجاد می‌کند تا برای رسیدن به سعادت و هدف خود به دست خویش‌تن، خود یادگیری اعمال خاصی را روی بدن، افکار، و روح خود انجام دهد (فوکو، ۱۶: ۱۹۸۸-۴۹).

مارتین هایدگر (۱۸۸۹-۱۹۷۶م) ^۲ با نگاه «فلسفی»^۳، «پدیدارشناسانه»^۴ و «ذات‌گرایانه»^۵ به تکنولوژی مدرن، نگرست و همانند صدر، می‌کوشد بین «ذات»^۶ و «خود»^۷ تکنولوژی تفکیک قایل شود تا با مرز گذاشتن بین تکنولوژی سنتی^۸ و مدرن نیز،^۹ مسأله‌های تکنولوژی «مدرن» را به نمایش بگذارد. هایدگر از تکنولوژی (مدرن) معنای وسیع‌تری را شامل طبیعت^{۱۰}، فرهنگ^{۱۱}، سیاست^{۱۲} در نظر دارد که راهی برای برملا کردن اشیاست (همان: ۲۹۲-۲۹۱). وی از دو نوع تعریف سخن می‌گوید: تعریف صحیح^{۱۳} و حقیقی^{۱۴}. تعریف صحیح، جزء نگر و تعریف حقیقی، کل نگر و به تمام اجزاء، شرایط و حیثیت‌های یک موضوع نظر دارد (خاتمی، ۱۳۸۴: ۱۱۱). دستاورد فناوری مدرن نیز غلبه فن بر انسان، بی‌هدفی، حذف هستی و عجز از بازگشت به خویش‌تن است (همان، ۲۹۶: ۲۹۴).

-
- 1 Foucoult, Michel.
  2. Martin Heidegger.
  3. Philosophical.
  4. Phenomenologically.
  5. Essentialist.
  6. Instinct.
  7. Self.
  8. Traditional technology.
  9. modern technology.
  10. Nature.
  11. Culture.
  12. Politics.
  13. Correct definition.
  14. true definition.

ماهیت فناوری مدرن از منظر شهید صدر

در میان متفکرین مسلمانان، مشرب‌های فکری مختلف در مواجهه با فناوری مدرن غربی صفحه‌های جدیدی را باز کرده اند. برخی با نگاه سیاسی-اقتصادی^۱ آن را فرزند استعمار دانسته اند که ریشه این نوع نگرش به بعد از اشغال سرزمین‌های اسلامی توسط انگلستان برمی‌گردد (حمید عنایت، ۱۳۷۰: ۱۸-۱۹). برخی با نگاه فرهنگی^۲، فناوری مدرن غربی را پارادوکسی با هویت ملی و دینی دانسته‌اند (فراستخواه، ۱۳۷۷: ۸۳-۸۶). جمعی از روشن‌فکران که اغلب تحصیل کرده غرب اند، آن را دستاورد انقلاب فکری (رنسانس)^۳ و الگویی جهت رسیدن به توسعه معرفی کرده‌اند (عنایت، همان: ۲۱-۴۰). شهید صدر به عنوان یک متفکر و مصلح اجتماعی اسلام شناس با توجه به عقبه‌های فکری‌ای که علم و تکنولوژی مدرن غربی را سمت و سو بخشیده است، جهان را بر لبه پرتگاه سقوط می‌بیند (صدر، ۱۳۹۳: ۴۱۶). گرچه صدر همانند دانشمندان آکادمی^۴ به صورت مستقل، بابتی را در موضوع فناوری باز نکرده است تا از ریشه‌های لغوی و سیر اصطلاحی آن سخن بگوید، اما مکاتب فکری مارکسیسم و لیبرالیسم را که شالوده‌های تمدن نوین غربی بر آن استوار است، مورد ارزیابی قرار داده و تجربه‌ها و ظرفیت‌هایی را که در جهان بینی توحیدی است، به عنوان یک راه‌کار جهت درمان مشکلات انسان معاصر مطرح کرده است (همان).

با تأمل در آثار صدر مانند فلسفتنا، المدرسه الاسلامیه، رسالتنا، الاسلام یقود الحیاه، بارقه‌ها و... می‌بینیم که وی در موارد متعددی مانند تعریف انسان، شریعت (صدر، ۱۳۹۳: ۴۱۰)، علوم و فنون، قایل به صورت و محتواسست که بین آن دو رابطه تأثیر و تأثر برقرار است (صدر، ۱۳۶۲: ۱۵۹). محتوای انسان همان بعد روحانی و صورت آن جسمانیت اوست. انسان موجودی است اجتماعی، دارای حس فطری (نیروی جهت دهنده)، عشق استوار و ثابت به خود (صدر، ۱۳۹۳: ۱۰۱)، دارای خرد، اراده و اختیار که محتوای انسان را قوام می‌بخشد. محتوا چتری است که همه اشکال مختلف صورت را در زیر سایه خود جای داده و بر همه‌گان صادق است (خاتمی، ۱۳۸۴: ۲۹۲-۲۹۸). محتوا، همه شمول، ثابت و صورت، متغیر است. هر یک از صورت و محتوا

1. Political-economic approach.
2. Cultural approach.
3. Renaissance.
4. Academic scientists.

درجه‌ی^۱ از وجود^۲ یک موجودند. هر یک ابزار خاصی برای شناخت خود را می‌طلبند (صدر، همان، ۱۵۴-۱۶۱). بعضی از امور از بدیهیات اند^۳ که نیاز به دلیل خاصی ندارد و بعضی از امور را هیچ دلیلی جز فطرت نمی‌تواند بفهمد.

۱. محتوای فناوری

در نگاه صدر همه‌ی اشیاء یک بعد نظری دارد که محقق، ذات شیء را مورد دقت نظر قرار می‌دهد. فناوری هم دارای ذاتی است که متشکل از بعد سخت‌افزاری و نرم‌افزاری می‌باشد و هر یک در داخل آن ذات، نقشی را ایفا می‌کند. از جانب دیگر همه‌ی اشیاء، دارای بعد مادی، واقعی و عینی است. صدر با نگاه تکلیف‌گرایانه (آلی) فناوری را به عنوان یک قدرت و سلاحی در راستای تأمین نیازهای انسانی تعریف می‌کند. انسان از آغاز پیدایش تا کنون این را به اثبات رسانیده است که یک عشق ثابت به «خود» در نهاد او وجود دارد که جهت دهنده اصلی در زندگی است و انسان را در بهره‌جستن از طبیعت، اشیاء، پدیده‌های اطرافش از جمله انسان‌های دیگر، رهنمون می‌گردد. این حس، سبب خلق فناوری و مبنای شکل‌گیری جامعه انسانی گردید. از سوی دیگر نیازهای متکثر و تجربیات گذشته، سبب پیدایی دانش‌های مختلف، فناوری و از جمله اندیشه اجتماعی گردید که هدف آن، ایجاد آسایش و امنیت در زندگی بود.

هرچه دانش، ابتدایی و فناوری ساده بود، زندگی نیز ساده و آدم‌ها از یک وحدت بیشتری برخوردار بودند و هر اندازه که دانش تخصصی‌تر و فناوری پیچیده شد، زندگی انسان هم پیچیده و مسأله‌ها و نیازمندی‌های جدیدی هم‌زاد آدمی گردید. افراد جامعه نیز از حیث قدرت و امکانات مختلف می‌شدند. همین تفاوت در قدرت و فناوری از یک طرف و تضایف نیازها، غریزه خودخواهی و بهره‌وری از محیط پیرامون و هم نوعان و گسترش فهم افراد جامعه نسبت به زندگی از سوی دیگر، باعث شد تا هر فردی برای توسعه منافع و تأمین نیازهای شخصی خود تلاش کند و در نهایت، همه براساس همان گرایش فطری برای جلب منفعت شخصی خود از جیب دیگران بهره‌برند (صدر، ۱۳۹۳: ۱۰۰-۱۰۵).

عامل اصلی در مسیر حرکت انسان، خودخواهی (حب ذات) است که او را وامی‌دارد تا از محیط

۱۲۶ پیرامونی خود اعم از جمادات، نباتات، حیوانات و از هم نوعان‌اش بهره‌جوید تا زمینه زندگی جمعی فراهم شود.

1. a particle.
2. Existence.
3. Debts.

به هر اندازه‌ای که قدرت انسان به کمک تجربه‌های گذشته، دانش و فن بیشتر شد، به همان اندازه نیازهای او متکثر شد و زمینه نزع و تضاد را برای تأمین منافع شخصی مهیا کرد. برای این که زندگی جمعی تأمین شود و از تضمین و ثبات برخوردار باشد، ضرورت وجود یک سازمان و نظام اجتماعی احساس می‌گردد تا مرز و حد حق و تکلیف هر یک از اعضای جامعه مشخص کرده و عنان و مدیریت علم و تکنولوژی را به عهده گیرد.

از منظر شهید صدر این روح حاکم بر همه فناوری‌ها از بدو پیدایش تاکنون بوده و هست. به همین جهت نگاه ایشان به علم و فناوری، سازمان و نظام اجتماعی از جنس معنای حرفی است، نه از جنس معنای اسمی؛ به عبارت دیگر علم و فناوری خود هدف و غایت نیست تا ارزش ذاتی داشته باشد؛ بلکه وسیله‌ای برای خدمت به انسان که همان خدمت به اسلام است، تا انسان در مسیر حرکت‌اش، گرفتار سردرگمی نگردد. صدر مشکل دنیای جدید را هم در همین امر می‌داند که بشریت امروز هدف (اصلی) و مقدمات و راه‌های وصول به آن را خلط یا گم کرده است. به وجود آمدن چنین وضعیتی، فرایندی طولانی دارد که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

۲. صورت فناوری

صورت فناوری به عنوان یک فعالیت انسانی از دو بخش نرم افزاری که در آن نقش «دانش» را می‌توان دید و بعد سخت‌افزاری که چیزی به نام «مهندسی» قدم به عرصه زندگی انسانی گذاشته و رونق گرفت، تشکیل شده است. امروزه از آن به عامل تبدیل منابع طبیعی، سرمایه و نیروی انسانی به کالا و خدمات یاد می‌شود (توکول، ۱۳۹۰). با عنایت به دغدغه‌های صدر در مورد امر سیاسی و نظام اجتماعی، چستی صورت تکنولوژی واضح است. آنچه که دقت نظر را می‌طلبد، عوامل تأثیرگذار بر این صورت‌های مختلف از تکنولوژی و سمت و سو بخشیدن به آن است. حس فطری خودخواهی «حب ذات» و نیازهای متکثر به عنوان محرک‌های اصلی در سیر تاریخی انسان و استفاده از ابزار، به عنوان وجه مشترک بین همه انسان‌ها و کلید پیشرفت بشریت بوده‌اند. منتها ساخت و بکارگیری صورت‌های مختلف تکنولوژی در بین همه انسان‌ها، یکسان نیست. عوامل مختلفی مانند شرایط زمانی، مکانی، اقتصادی و فرهنگی، سازمان و نظام اجتماعی حاکم در هر جامعه، نقش اساسی و محوری را در پیشرفت بشر، ایفا کرده است. این که از چه نوع تکنولوژی حمایت و تولید شود؟ یا تکنولوژی در چه مسیری به کار گرفته شود و هدف از بکارگیری فناوری آسایش و رفاه در زندگی و تأمین نیازهاست، کدام نیاز اولی و کدام یک ثانوی است؟ اصلاً منظور از سعادت و خوش‌بختی چیست؟ همه این گونه از سؤال‌ها و پاسخ به آن‌ها، در

تولید، رونق و بکارگیری تکنولوژی نقش اساسی داشته که سازمان و نظام اجتماعی و در نهایت جهان بینی حاکم برکنش گران بر این صورت‌های مختلف، پاسخ داده و آن‌ها را جهت بخشید(صدر، ۱۳۹۳: ۱۹-۶۶). به عنوان مثال از فناوری هسته‌ای، می‌توان در ساخت بمب اتم برای نابودی انسان‌های رقیب استفاده کرد(پروژه منهن) و هم می‌توان برای تولید برق، خدمات پزشکی، صنعتی، تجاری، صنایع غذایی، دامپزشکی و دامپروری و... بهره گرفت. از این جا است که نقش محوری را نظام اجتماعی و در یک کلام جهان بینی مشخص می‌کند.

بنابراین، مشکل صدر در مواجهه با تکنولوژی مدرن تنها در این نیست که بکارگیری کدام یک از فناوری‌ها با شرایط اقتصادی، سیاسی، اقلیمی و فرهنگی سازگاری دارد؛ بلکه مشکل در نیروی هدایت‌گر و مدیریتی است که در دوران کنونی تکنولوژی مدرن را سمت و سو می‌بخشد. نگاهی که نه تنها طبیعت بلکه انسانیت را در معرض نابودی قرار داده است. صدر به عنوان یک دین‌شناس و فیلسوف اجتماعی، پدیده‌ها و مسأله‌های اجتماعی را در گام نخست در سطح کل جامعه بشری در نظر می‌گیرد. در مرحله بعد همه عوامل موثر را شناسایی و نسخه درمان می‌پیچد.

صدر روش حصارکشی، قرنطینه‌گری و چشم به روی واقعیت‌ها بستن را در دنیای کنونی که رسانه‌ها حریم‌های خصوصی را درنور دیده، آسیبی برای متدینین و جامعه اسلامی می‌داند؛ زیرا برخی دین‌داران و مبلغین دین با قطع نظر از جامعه و شرایط حاکم بر دنیا، یا سعی بر فراگیری نظریه‌های کلامی، اصولی و فقهی (موروثی) گذشته‌گان دارند یا به دور از واقعیت‌ها، فقط با مباحث انتزاعی، نقشی در حرکت «عمودی» و «کمی» در تولید نظریه دارند و از نگاه کیفی راکد مانده‌اند(صدر، ۱۳۹۳: ۴۱۶-۴۲۴). برخی هم «ناخوانده» و «ناساخته» بر کرسی نظریه‌پردازی نشستند. این نوع نگرش و دغدغه فکری، با اصل بنیادی اندیشه اسلامی به عنوان یک شریعت؛ یعنی «واقع‌بنی» و «فراگیری» اسلام در تناقض آشکار است(همان)؛ از این رو، صدر بعد از «فهم» و «تبیین» مفاهیم دین اسلام به عنوان یک نظام جامع(همان: ۴۳۵) به فراگیری، فهم و تبیین درست علم و فناوری مدرن نیز توصیه دارد که در تولید نظریه اسلام بی‌تأثیر نخواهد بود. مضافاً فناوری مدرن یکی از امکاناتی است که ما باید از آن در راه ترویج اسلام در همه عالم بکار گیریم. وی دلیل این سخن را سیره معصومین(ع) و انبیاء (ع) ۱۲۸ عظام(ع) معرفی می‌کند که آن‌ها همه توانایی‌ها و امکانات موجود در اختیارشان را در راه تبلیغ اسلام صرف می‌کردند(همان: ۳۳-۳۵).

صدر با تحلیل تاریخی مسیحیت، انحراف دنیای غرب و تمدن جدید آن را در زمینه افراط‌گرایی نسبت

به غرایز و حذف دین از زندگی متأثر از نقش کلیسا در تحریف دین و دشمنی آنان با خرد و غرایز انسانی می‌داند. به گونه‌ای که عقل را به جای دین، نشانده و از انسان تفسیر حیوانی (شی‌واره) ارائه کرده اند (صدر، بی‌تاج: ۷۲). سروری عقل هم دیری نپایید، دانشمندان اثبات‌گرایی، حس و تجربه را، تنها راه شناخت معرفی کردند که در نتیجه انسان به امر مادی تقلیل یافت و همه مفاهیم ارزشی، خلع و از او موجودی ساخت که فاقد اختیار و محکوم به حرکت در مسیری خاص است که حق تخطی از آن را ندارد (همان: ۷۸-۷۵). به باور صدر فناوری مدرن سمت و سوی دیگری پیدا کرده و برای بشر رویاهای دلفریب و بزرگی را وعده داد. گرچه دانش و فناوری مدرن به تأمین رفاه و وسایل آسایش انسان مدرن و استقرار زندگی دنیوی توفیق‌هایی داشت، ولی نتوانست ثبات روحی را استقرار بخشد و مسأله‌های اجتماع انسانی را حل کند (همان: ۱۱۲-۱۱۱).

۷. راه‌کار شهید صدر در مواجهه با فناوری مدرن غربی

بیان شد که صدر ارزش علم و تکنولوژی را «ربطی» و محصول تجربه تاریخی بشر، در پاسخ به نیازمندی‌ها و متعلق به همه است. مسأله‌هایی آن نیز ناشی از جهان‌نگری و نظام اجتماعی بکارگیرندگان آنند. قبل از پرداختن به راهکار صدر جهت حل مسأله‌های فناوری، ذکر دو مطلب ضروری است.

۱. رویکردهای سه‌گانه متدینین به تکنولوژی مدرن

صدر سه رویکرد را در مواجهه با فناوری مدرن غربی به تصویر می‌کشد:

الف) نگاه مصلحت‌گرایانه: این نوع نگاه به فناوری، دو ویژگی دارد: اول: مصلحت شخصی (فرد)، بزرگ‌ترین معیار مفید بودن و مضر بودن است. دوم: انسان متدین، مکلف به انجام واجبات و ترک محرمات صریح است و خارج از آن، مباح و آزادی عمل دارد. منطق این رویکرد، نسبت به فناوری مدرن، ایجابی و تعاملی است. منتها در محدوده مباحات به معنای اعم. صدر این رویکرد را در حوزه زندگی فردی قابل قبول می‌داند، ولی در مواجهه با کل جامعه اسلامی و احساس مسؤولیت در مقابل سرنوشت کل انسانیت که راه و رسم انبیا و معصومین است، به عنوان یک نقطه ضعف یاد می‌کند (همان: ۳۹۲-۳۹۳).

ب) رویکرد سلبی: برخی از متدینین، به تعبیر صدر: «از بالا و از قله کوه» به فناوری مدرن می‌نگرند.

دنيا و متامع آن را پوچ و کمیت بی ارزش دیده و خویش‌تن را مقید به دایره واجبات و محرمات صریح ندانسته اند؛ بلکه جانب احتیاط را هم در نظر می‌گیرند. وی الگوی این رویکرد را مقدس اردبیلی (رضوان الله علیه) از علمای ابرار معروف شیعه، معرفی می‌کند. شخصیتی که خود را فراتر از دنیا، لذت‌ها و شهوت‌های آن می‌دید (همان):

۳۹۵). این سبک زندگی، در حوزه فردی، شایسته و خوب است و هر کسی که می‌خواهد، مسیر انبیا را پیشنه خود سازد، باید این‌گونه باشد. از آنجا که فناوری مدرن، از آدرس غرب استعمارگر و حامل عناصر فرهنگی، اقتصادی و سیاسی است، آن را مشکوک و خالی از اشکال نمی‌بیند.

ج) رویکرد تلفیقی اعتدال‌گرایانه: در این رویکرد نه شیدایی به فناوری مدرن است و نه دشمنی محض. نگاه از بالا به فناوری (که ارزش ذاتی ندارد) را از رویکرد دوم اخذ و این‌که هیچ ارزشی را برای آن متصور نیست، نمی‌پذیرد. نگاه ایجابی به فناوری مدرن را از رویکرد دوم اخذ می‌کند، ولی منطق و معیار آن را قبول ندارد (که ملاک منفعت و ضرر شخصی باشد). در این رویکرد، جنبه ربطی لحاظ شده که مصلحت و مفسده فناوری مدرن، در گروهی ترویج و اعتلای دین و نجات بشریت می‌باشد.

«... دینی که یکصد و بیست و چهار هزار پیامبر و اوصیای این پیامبران برای آن تلاش کرده‌اند و سید الانبیاء (ص) برای آن زحمت‌ها کشیده و سید الشهداء (ع) در راه آن فداکاری کرده است. شأن این دین چگونه است و اگر کسی بخواهد مسؤلیت این امانت را به عهده بگیرد، ارزش آن چقدر است؟ آیا حرمت مسؤلیتی مانند این، چگونگی رفتار امین را تعیین نمی‌کند و سلوک او را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد؟ انسان تا زمانی که امین نیست در دایره مباحات مختار است، اگر خواست کاری را انجام دهد یا آن را ترک می‌کند، اما اگر انسان امانت‌دار شد، این امانت‌داری تکالیف خاصی را بر دوش او می‌گذارد و هر چقدر این امانت‌گران به‌تر، بزرگ‌تر، وسیع‌تر و مسؤلیت آن سنگین‌تر باشد، باید بیش از پیش خود را با آن وفق دهد و به چارچوب آن مقید و با اقتضانات آن هماهنگ شود؛ بنابراین، منطق رویکرد اول نمی‌تواند منطق مبلغی باشد که خود را وقف دین کرده و تکالیف این امانت را به عهده گرفته است» (همان: ۳۹۷-۳۹۸).

صدر دلیل اهمیت این امانت الهی (دین اسلام) را در جامعیت آن از حیث زمانی، مکانی، نژادی و زبانی می‌داند. دین برای این نازل نشده است تا وقف عده‌ای خاصی یا برای لحظات خاصی (ارتباط انسان با خدا) ۱۳۰ باشد؛ بلکه برای آن فرستاده شد، تا نورش تمام عالم را روشنی بخشیده و بشریت را هدایت و با رسالت‌اش آشنا سازد. وی وظیفه متدینین و به خصوص روحانیت را چنان خطیر معرفی می‌کند که یک مسلمان و عالم دین نه تنها در مقابل یک فرد مسلمان، بلکه در مقابل هر انسانی در دورترین نقطه جهان، با وجود تکنولوژی‌های پیش‌رفته،

اگر منحرف بماند مسؤول است (همان: ۴۰). تحقیق این مهم ممکن نیست مگر از طریق «تعامل» و آشنایی با دنیای مدرن؛ زیرا جهان اسلام وارد عصری شده است که استعمار و «جاهلیت غرب» بر مبنای فکر «کافران» ای که دارند، با نظام سازی در ساختار روحی، فکری، سیاسی و اجتماعی دیگران، دخل و تصرف می کنند. تا جایی که نظام خودساخته و مادی گرایانه غرب، قاعده و اصل جهان اسلام هم شده است. دین داری و سخن گفتن از آدرس دین، خلاف قاعده، شاذ و نادر دنیای مدرن گشته است.

در نتیجه رویکرد اول که بر مدار مصححت شخصی است، با روح امانت داری و ادای وظیفه انسان نمی سازد. رویکرد دوم که چشم و گوش را به روی دنیا و متاع های آن به کلی باید بست، نیز راهکاری مناسبی نخواهد بود؛ زیرا با امینی که می خواهد در کاروان انبیا و اوصیا حرکت و بشریت را رهبری کند، در تعارض است. امینی که در چهار دیواری خانه اش، محصور بماند و مسأله های عصر خویش را نداند، راه کار تاریخ مصرف گذشته یا به دور از واقعیت خواهد بود. صدر این وضعیت را «آب» به آسیاب دشمن در کمین نشسته و منشأ مشکلات دنیای اسلام دانسته که هنر و توانایی یک متدین و مروج اسلام را در این می داند: «او باید در لغزش گاه زندگی کند و در عین حال نباید بلغزد» (همان: ۳۹۹). او دنیا را دگرگون کند نه این که دنیا وی را بسازد؛ چون دنیا میدان عمل و شکوفای استعدادهاست. گاهی انسان به «دین» اش باور دارد و تمام تلاشش نیز در راه دینش است. گاهی انسان به «خودش» باور دارد و برای خود تلاش می کند (همان: ۴۱۵).

۲. انسان موجود هدفمند

این که انسان موجودی است دارای هدف (همان: ۵۱۳)، بین همه متفکران از نحله های مختلف فکری جای تردیدی نیست. این که هدف انسان در زندگی اش چیست؟ محل و محط تضارب آراست. همه به دنبال سعادتند اما سعادت چیست؟ نوع نگاه انسان به عالم و آدم، پاسخ می دهد. صدر برای جهان بینی توحیدی چند اصل را بیان می کند:

۱) جهان (هستومنها) آفریده خداوند و حاکمیت مطلقه بر آن از جمله انسان، منحصر از آن اوست؛

۲) جهان و از جمله انسان دارای هدف است؛

۳) این جهان بر اساس قوانین (سنن الهی) اداره می شود؛

۴) خداوند بر مبنای حکمت خود، انسان را آفریده و به دلیل بهره مندی او از قدرت تعقل، تفکر و گزینش،

به او کرامت ذاتی داده و به عنوان خلیفه خود در زمین برگزیده است؛

۵) هدف از زندگی انسان، رسیدن به سعادت (خدایی) شدن است؛ نگاهش به عالم، علم و حتی فهم آموزه‌های دینی، ابزاری (حرفی) و ارزش آن در این است که از اسلام به عنوان یک امانت، پاسداری و بشریت را با آن آشنا و کار انبیا و اوصیای الهی را پیشه خود سازد. در قلب انسانی خدایی، دو عشق محوری (خدا و دنیا) جای ندارد (همان: ۳۳-۵۵-الصد، ۱۴۲۱: ۱۹۷).

صدر مشکل فناوری مدرن را در جابجایی بین هدف و وسیله دانسته که ریشه آن در جهان بینی الحادی نسبت به دنیا و حیات است. در چنین فضای فکری، تکنولوژی نیز کارش نظام دادن، ابزاری نگرستن، سودگرایی و محاسبه‌گرایی است که طبیعت را منبع انرژی تلقی کرده و ترویج می‌کند که ارزش استفاده و ذخیره سازی را دارد و بکار می‌آید. قبلاً کار تکنولوژی، کشف راز هستی و حقیقت بود. اما اکنون این نسبت با هستی و حقیقت از میان رخت بر بسته که خروجی این وضعیت از خودبیگانگی و پوچ‌گرایی است (خاتمی، ۱۳۸۴: ۲۹۲-۲۹۳). انسان تکنولوژی را در خدمت می‌گرفت تا زندگی بهتری داشته باشد، ولی امروزه تکنولوژی بر انسان مسلط و او را به بردگی گرفته است. انسان دیروز چیزی به نام عبادت و کرنش در مقابل هستی بخشی که هستومندها از او کسب فیض می‌کنند، داشت، ولی امروز تکنولوژی خود، معبود و مقصود انسان گشته است. صدر همانند دیگر فلاسفه اجتماعی ریشه این نوع از گرایش در غرب را، بعد از نهضت فکری-اجتماعی به نام «رنسانس» معرفی می‌کند که در این برهه از تاریخ در سایه همین نوع از تفکر «بینش سیاسی» و «نظام اجتماعی» خاصی شکل گرفت (صدر، ۱۳۹۳: ۱۹-۶۶؛ همو، ۲۰۱۰: ۱۳-۱۴).

۸. راه‌کار شهید صدر

هر یک از صاحب نظران مسلمان با نگاه خاصی به موضوع فناوری مدرن، نگرینسته و طرح مسأله و چاره اندیشی کرده‌اند. ما در این مجال به سه مورد بسنده کردیم:

۱. نظریه سنت‌گرایی؛

یکی از منتقدان علم و فناوری مدرن غربی و از سنت‌گرایان، دکتر سید حسین نصر است. ایشان بین فناوری مدرن و پیشامدرن، تفاوتی ماهوی می‌بیند که نقطه حایل این دو، انقلاب صنعتی است. تکنولوژی ۱۳۲ پیشاصنعتی وسیله‌ای مانند اعضای یک بدن در خدمت انسان بود، ولی تکنولوژی پسا صنعتی انسان را به بردگی گرفته است (Nasr, 2007. p:91-96). وی تکنولوژی مدرن را خنثی ندانسته بلکه دارای فرهنگ خاصی مانند معنویت ستیزی، مادی‌گرایی و طمع‌ورزی است (همان: ۹۸). نصر بین علم و فناوری مدرن، هماهنگی و هم‌پاری

وثیقی را می‌بیند که هر دو به دنبال تسلط بر طبیعت اند (Nasr. 1993. p:80؛ پشین: ۹۳-۹۴).

راه حل نصر، مقاومت، برخورد با تأمل و بازگشت به مطلق گذشته (سنت) است (همان: ۱۰۸). وی به احیای فناوری‌های سنتی، حفظ معماری و طراحی شهرهای سنتی، احیای کشاورزی سنتی و حمایت از تولید اشیاء به شیوه هنر مندانه، تأکید می‌ورزد (همان: ۱۰۵-۱۰۴). نصر راه رسیدن به این مهم را در اصلاح نظام آموزشی می‌داند (نصر، ۱۳۸۶).

لازم به یادآوری است که اصلاح نظام آموزشی لازم است، اما کافی نخواهد بود؛ زیرا این نظام آموزش از زیر مجموعه‌های نظام اجتماعی و ساختار حاکم بر کل جامعه است. مگر این که بخواهیم نظام اجتماعی را از طریق نظام آموزشی اصلاح کنیم که این از بیانات و آثار نصر به دست نمی‌آید.

۲. نظریه اخلاق‌گرایی

راه‌حل دیگر، نظریه اخلاق‌گرایی دکتر عبدالکریم سروش است. ایشان در مورد چیستی از ماهیت تکنولوژی با توجه به نقل قولی که از ژاک الول می‌کند، قایل به خود مختاری تکنولوژی و جبرگرایی است؛ چون تکنولوژی اتوماتیک، خود تغذیه، همه‌گیر، خودمختار و وحدت و کلیت از برجستگی‌های آن است. تکنولوژی مدرن ادامه تکنولوژی سنتی و زایده فطرت و نیاز بشر است که در این مورد متأثر از صدر است. از این جهت ماهیت تکنولوژی سنتی و مدرن فرقی ندارند. تکنولوژی به عنوان ابزار، ظرفیت خوبی و بدی را دارد و این به کارگیرنده است که از او استفاده خوب می‌کند یا بد (سروش، ۱۳۸۸: ۲۹۲-۲۹۵).

آسیب‌های فناوری مدرن عبارتند از:

الف) فناوری مدرن مخدوم انسان است در حالی که قبل از این خادم انسان بود (همان: ۲۹۲)؛

ب) تکنیک مدرن انس زدا و از خودبیگانه است. قبلاً آدم‌ها به خود، هنر و توانایی‌هایش افتخار می‌کردند حالا به تکنولوژی‌ای که در اختیار دارند (۳۰۰)؛

ج) فناوری جدید، کلی یک‌پارچه‌ای است که همه اعضای آن ارتباطی ارگانیکی دارند، یکی آمد دیگری هم ضروری است و باید داشته باشی، در حالی که تکنیک سنتی این‌گونه نبود. شمای انسان، اراده نداری؛ بلکه خود تکنولوژی تعیین کننده است (همان: ۳۰۵)؛

سروش در یک جمع بندی، آسیب‌های تکنیک مدرن را به دو عیوب فاعلی و ماهوی تقسیم بندی می‌کند. در نظریه عیوب فاعلی، تکنولوژی یک ابزار صرف که ذاتاً نه خوب است و نه بد. ناپسند وقتی است که

انسان از آن استفاده نادرست کند (همان: ۲۹۳). وی این دیدگاه را به لحاظ روشی شناختی، تمایز نگذاشتن میان انگیزه و انگیزه و هم نا دیده گرفتن مشابهت نیازها، بنیث ها و فطریات انسان، مورد نقد قرار داده به نظریه عیوب ماهوی روی آورده است. تکنیک خود مختار و عیب‌های مذکور، جزء ماهیت آن است و ربط به فاعل آن ندارد (همان: ۲۹۷).

سروش برای انسان نیز خصیصه‌های جاه‌طلبی، رقابت، در معرض خطا بودن، زیاده خواهی، سلطه‌جویی و در یک کلام «حب نفس» بی‌شماری را بیان می‌کند که او را در کنار تکنولوژی قرار داده و هر دو مسیر کمال خود را می‌پیمایند. کمال تکنولوژی در سرعت عمل، بلعیدن بیشتر، بی‌رحمی و تفاله کردن، تولید و حرص بی‌امان و کمال انسان در کنار قناعت است. وی راه درمان مسأله‌های فناوری را در ترویج اخلاق و قناعت می‌بیند (همان: ۳۱۰).

به نظر می‌رسد توصیه‌های اخلاقی و تقویت روحیه قناعت‌ورزی و مصلحت‌جمعی را بر مصلحت شخصی مقدم داشتن، یک امر ضروری و لازم است، ولی کافی نخواهد بود. این هم در صورتی کارساز است که آموزه‌های اخلاقی را ثابت و لا یتغیر بدانیم. اما آن دسته از کسانی که قایل به نسبی بودن آنند، جای تأمل دارد.

۳. نظریه نظام سازی

صدر مسأله‌های فناوری مدرن را در نظام اجتماعی حاکم بر بکارگیرندگان می‌داند؛ زیرا در پرتو نظام اجتماعی است که هر فردی از افراد جامعه، حق و تکلیف خود را باز تعریف و به ثبات جامعه کمک می‌کنند. «در هیچ شکلی نمی‌توان جامعه‌ای را بدون نظام اجتماعی تصور کرد... انگیزه‌های فطری و غریزه خودخواهی در انسان، عامل اساسی تشکیل زندگی اجتماعی بود و خود این عامل پس از طی یک مرحله از زندگی بشر، سبب ایجاد تضاد، درگیری و جدایی شد. و تشکیل یک نظام اجتماعی را که عهده‌دار از بین بردن این حالت باشد، ضرورت بخشید» (صدر، ۱۳۹۳: ۱۰۶).

از این عبارات صدر چند مطلب را می‌توان نتیجه گرفت:

الف) زندگی جمعی و نظام اجتماعی، یک امر ضروری و اجتناب ناپذیر است؛

ب) کارکرد نظام اجتماعی حل تضاد، هدایت، کنترل، ثبات و نظم بخشی در جامعه است؛

ج) از بدو پیدایش پدیده‌ای به نام جامعه، نظام‌های مختلفی به منصف ظهور رسیده که هر یک به زندگی

فردی و اجتماعی معنا بخشیده اند؛

د) نظام‌های اجتماعی مهم‌ترین پشتوانه اخلاق، تکنولوژی و علم مدرن بوده و هست. به دنبال آن، علم و تکنولوژی به دسته‌های مختلفی مانند تکنولوژی سنتی و مدرن، شرقی و غربی، اسلامی و غیر اسلامی تقسیم بندی شده اند.

صدر دو نوع نظام اجتماعی را مطرح می‌کند: یک نظام اجتماعی که براساس تجربیات اجتماعی - تاریخی همانند تجربیات طبیعی، که خود انسان‌ها تاسیس کنند. دو نظام اجتماعی که دین آن‌را پشتیبانی می‌کند. ایشان به نظام اجتماعی انسانی چند تا اشکال مبنایی دارد:

الف) بین تجربیات اجتماعی و تجربیات طبیعی تفاوت ماهوی وجود دارد؛

ب) نظام اجتماعی تجربی، نه تنها به ثبات جامعه کمک نکرده بلکه باعث تعمیق و تحکیم تضاد شده است (همان).

نظام اجتماعی بایستی ظرفیت حل مشکل، کنترل انگیزه‌های شخصی و حفظ منافع واقعی اعضای جامعه را داشته باشد نه تنها انگیزه‌های شخصی را مهار نماید، بلکه آن را در راستای منافع عمومی و جامعه به کار گیرد. مرجعی که توانایی ساخت این نوع نظام اجتماعی را دارد، منحصرأً دین است.

۹. نظام اجتماعی پیشنهادی شهید صدر

دومین نظام اجتماعی متصور در اندیشه شهید صدر، نظام اجتماعی با پشتوانه دین است. دین می‌تواند به انسان در عوض لذت‌های موقتی که در این جهان خاکی تمام می‌شود، امید به نعمت‌های جاودانه را داده و او را وادار به فداکاری در راستای منافع ارزش مند جمعی نماید. دین این ظرفیت را دارد تا در دنیای مادی‌گری منهای مبدا و معاد، که بشریت از آن رنج برده و می‌برند، به زندگی معنی دیگری ببخشد.

۱/۹. ادله ضرورت نظام اسلامی برای امت اسلامی

صدر برای ضرورت نظام اجتماعی دینی سه تا دلیل اقامه کرده است:

الف) ایجاد انسجام بین قانون‌گذار و اعتقاد؛ از آنجا که نظام اسلامی ریشه در شریعت اسلامی داشته و از سوی خداوند توسط پیامبر اسلام (ص) برای چگونه زیستن نازل شده است، با دید تقدس و احترام نگرسته و اعضای جامعه به آن عمل خواهند کرد. برخلاف سایر نظام‌های اجتماعی تجربی که از یک هم‌چو پشتوانه‌ای محروم اند.

ب) ایجاد سازگاری بین امور معنوی و اجتماعی؛ نظام‌های اجتماعی غیر دینی فقط به امور مادی-

اجتماعی زندگی بشر پرداخته و از امور معنوی غافل‌اند. مسأله تکنولوژی مدرن نیز، از همین جا نشأت گرفته است؛ زیرا انسان از بردگی و انحصارگرایی کلیسا رهایی یافته و به بردگی تکنولوژی درآمده است. این خلاء را، هیچ نظام اجتماعی غیر از دین به عنوان یک ساختار و حیانی نمی‌تواند جبران نماید.

ج) نجات امت از تبعیت فکری مکاتب استعمار؛ گردن نهادن امت به نظام اسلامی (که با اعتقاد و تاریخ او گره خورده است)، گام مؤثری در مقابل تهاجم همه‌جانبه استعمارگران به جهان اسلام است؛ بنابراین، صدر ریشه سرکوب یا به انحراف کشاندن جنبش‌های آزادی‌بخش در جهان اسلام، از سوی استعمارگران بین المللی را، نیز در همین امر می‌داند. ایجاد نظام اجتماعی اسلامی در حقیقت، احساس غرور و عزت به تاریخ و افتخارات گذشته‌ای امت است که نشان‌دهنده اصالت او و از لحاظ تاریخی و فکری به تمدن‌های استعمارگران وابسته نیست (همان: ۱۰۶-۱۱۷).

۲/۹. عناصر تشکیل دهنده نظام اسلامی

الف) محتوای قانونی نظام اسلامی: قوانین نظام اسلامی متخذ از احکام شریعت اسلامی که هدف آن سازمان‌دهی زندگی بشر است.

ب) بنیانگذار نظام اسلامی: خداوند متعال مؤسس این نظام که از طریق وحی بر خاتم الانبیا (ص) نازل کرده است.

ج) هدف از نظام اسلامی: هدف تربیت انسان در همه عرصه‌های فعالیت و جوانب زندگی است.
د) ساختار قانونی نظام اسلامی: ساختار این نظام فرایندی است که مسؤولیت آن را «فقه» جامع شرایط به عهده دارد و در عصر غیبت امام معصوم (عج) با استنباط احکام شریعی از منبع اصلی (قرآن و سنت) جامعه را سامان بخشیده و رهبری می‌کند (همان: ۱۱۹).

۳/۹. ویژگی‌های نظام اسلامی

۳/۱. احاطه قانون‌گذار به همه تخصص‌ها: در نظام اسلام قانون‌گذار خداوند متعال و نسبت به انسان، نیازها، منافع، ضررها و همه جوانب زندگی او، علمش جامع و فراگیر است.^۱

۳/۲. توانایی نظام اسلامی بر ایجاد ارزش‌های اخلاقی: هدف از نظام اسلامی تربیت انسان است.

۱. توضیح بیشتر این بحث مراجعه شود به کتاب بارقه‌ها، ۱۳۹۳: ۱۲۰ الی ۱۲۳.

۱/۳. بالا بردن توانایی میزان تغییر از وضع موجود: هر نظام اجتماعی با دو هدف اساسی سروکار دارد: الف) مانع بروز مشکلات در روابط انسانی؛ ب) تربیت، ارتقای استعدادها، شناسایی نقاط ضعف و کمک در به ثمر نشستن بذر خیرخواهی با استفاده از دو عنصر قدرت و مراقبت. از نظر صدر نظام اجتماعی انسانی نمی تواند هدف دوم را محقق کند؛ زیرا نظامی اجتماعی که انسان می سازد، همواره وضعیت شخصی و سطح روحی و روانی ایجاد کننده نظام را منعکس می کند.

۱/۴. عدم وابستگی نظام اسلامی به عامل اقتصادی: در اینجا روی سخن صدر با مارکسیست هاست؛ انسان در زندگی خود دو نوع رابطه برقرار می کند؛ یکی رابطه با طبیعت که با ابزار تولیدی (فناوری) سروکار دارد و دیگری رابطه با هم نوع که گونه های نظام اجتماعی را تجربه کرده است. در اندیشه اسلامی این دو نوع رابطه، مجزا و مسیری ویژه خود را دارد نه اینکه تحول در ابزار تولید، به صورت (حتمی) در تحول نظام اجتماعی مؤثر باشد. انسان می تواند بدون تغییر روش تولید، یک تحول انقلابی جدیدی در کیان اجتماعی اش ایجاد کند.

«تجربه اسلامی ای که لحظه ای کوتاه، از عمر دراز مدت انسان را به خود اختصاص داد و در آن مدت کوتاه، زیباترین تحول دوران زندگی خانواده بشری را ایجاد کرد، اتفاق انقلابی در نظام اجتماعی بود که امتی آفرید و تمدنی به پا کرد و مسیر تاریخ را تغییر داد، اما این انقلاب به هیچ وجه زاینده روشی جدید در تولید یا تغییر در انواع و نیروهای تولید نبود؛ بنابراین، باید بدانیم یکی از مهم ترین اصولی که نظام اسلامی به آن معتقد است، این است که نظام اجتماعی، برخلاف پندار مارکسیسم، حتما حاصل عامل اقتصادی و وابسته به آن نیست» (همان: ۱۳۰-۱۲۹).

۱/۵. ثبات و استواری در نظام اسلامی: بشر نظام های اجتماعی مختلفی را تجربه کرده که هر یک بر محوریت قوم، زبان، شرایط اقلیمی و اقتصادی می چرخیده و تاریخ خاص خود را داشته اند. یکی از ویژگی های نظام اسلامی ثبات و تغییرناپذیری است؛ دین به عنوان یک ساختار، این نظام را به عنوان یک بنیانی شایسته ای که می تواند «امت» را در هر زمان و مکانی، از هر نژاد و زبانی از طریق تربیت، ساماندهی و تأمین نیازهای مادی و معنوی به کمال برساند. صدر دو نوع نیاز را مطرح می کند: یک نیازهای ثابت که در آن همه بشریت مشترک اند و دیگر نیازهای ثانوی یا متغییر که همه انسان ها در آن یکسان نیستند. نظام اجتماعی اسلامی نیز در درون خود بخش های تغییرناپذیری دارد؛ مانند تأمین معیشت، تولید نسل، امنیت، احکام توزیع ثروت، از دواج، طلاق، حدود قصاص و دیگر احکام موجود در کتاب و سنت. هم بخش های که مطابق مصالح و نیازهای جدید قابل

تغییر و تحول اند؛ مانند بخش‌های که اسلام در مورد آن‌ها به ولی امر اجازه داده است تا در پرتو همان بخش ثابت و متناسب با مصالح و نیازها اجتهاد کند (همان: ۲۳۱-۱۳۷).

۱۰. نظام اجتماعی اسلامی و فقه

صدر بعد از بیان ضرورت نظام اجتماعی، این ظرفیت را در قامت فقه مطابق با زمان، می‌بیند که در این مجال اندک فرصت پرداختن به آن نیست و در رساله دکتری این جانب (بررسی آرای علامه محمد عبده و شهید آیت الله محمد باقر صدر در مواجهه با تکنولوژی مدرن)، به تفصیل پرداخته‌ایم.

۱۱. جمع بندی

صدر در مواجهه با تکنولوژی مدرن، نه مخالف سرسختی است که آن را حرام کند و نه شیدا و تسلیم بی‌چون و چرا که مایه سعادت و توسعه‌یافتگی توصیف نماید؛ بلکه فناوری محصول تجربه‌های اندوخته و آگاهی همه بشریت در مسیر زندگی و نیاز متکثر و رو به تضایف است. در منظومه معرفتی صدر هیچ چیزی ذاتاً «شر» نیست؛ بلکه گرفتاری‌ها و مصیبت‌ها، نتیجه جهان‌نگری‌های من‌درآوردی خود بشر است. نگاه ایشان به فناوری (کلاً)، همانند دیگر دانش‌های بشری، از دو لحاظ است: یکی نگاه ذات‌گرایانه است که به ساختار درونی آن متمرکز و هر یک از فناوری‌ها، برای کار خاصی طراحی شده است. دیگری نگاه واقعی و عینی؛ که تکنولوژی در کلیت خود در عالم خارج در چه مسیر و جهتی در حرکت است؟ هدف از تکنولوژی کمک در جهت آسایش بود. آیا تکنولوژی مدرن آسایش آفرین شده یا یکی از عوامل تهدیدکننده‌ای موجودیت انسان؟ صدر هر دو لحاظ را مهم و ضروری می‌داند. منتها در لحاظ دوم، ذات تنها ملاک نیست؛ بلکه کارکرد آن در عالم خارج مطرح است. ایشان با این نگاه دوم به فناوری، نگاه حرفی (آلی) در راستای تأمین نیازهای مادی و ایجاد سهولت در زندگی دارد که ماهیت همه تکنولوژی‌ها را از ابتدایی‌ترین تا پیشرفته‌ترین آن در همین امر می‌داند. صورت‌های آن متأثر از شرایط زمانی، مکانی، فرهنگی و اخلاقی و امروزه نظام اجتماعی است. شهید صدر مسأله تکنولوژی مدرن را وقتی حل شدنی می‌داند که هر دو لحاظ را در نظر داشته باشیم. مهم‌ترین بعد تکنولوژی همان بعد ۱۳۸ کارکردی است. و این‌که فناوری در چه مسیری در حرکت است، نظام‌های اجتماعی است که نقش کنترل و جهت‌دهی را دارد.

این مشکل، تنها دامن‌گیر تکنولوژی نبوده بلکه مشکل جامعه بشری امروز است که در فقدان یک نظام

اجتماعی صالح است. تنها نظام اجتماعی که می‌تواند بشر را به درستی رهبری، سامان‌دهی، کنترل و نیازهای واقعی او را تامین کند، نظام اسلامی ملهم از قرآن و سنت است. ایشان این ظرفیت نظام سازی را در قامت فقه مطابق با شرایط زمان، به عنوان نقطه وصل اسلام و جهان می‌بینند.

فهرست منابع

۱. برنشتاین، ریچارد، (۱۳۸۶)، تکنولوژی و منش اخلاقی شرحی برپرسش از تکنولوژی، ترجمه یوسف اباذری، مجله ارغنون، شماره ۱، ۶۸-۳۱.
۲. توکل، محمد، (۱۳۹۰)، جامعه شناسی تکنولوژی، تهران: انتشارات جامعه شناسان.
۳. جرج، سوزان، (۱۳۹۰)، دین و تکنولوژی در قرن بیست و یکم، ترجمه: علی اصغر دارابی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۴. جمشیدی، محمد حسین، (۱۳۸۷)، مقاله خلافت عمومی انسان، نشریه حکومت اسلامی، شماره ۱، ۲۶-۲۸.
۵. الحائری، السید کاظم، (۱۴۰۷هـ)، مباحث الاصول، تقریرات لابحاث آیت الله العظمی الشهید السید محمد باقر صدر، قم:
۶. خاتمی، محمود، (۱۳۸۴)، جهان در اندیشه مارتین هایدگر، تهران: موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
۷. رحیمی، غلامحسین، (۱۳۹۰)، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال چهل و چهارم، شماره یکم، بهار و تابستان ۱۳۹۰، ص ۸۵-۱۰۲.
۸. زرگر، زهرا، (۱۳۹۵)، پاسخ‌گویی اخلاق اسلامی به چالش‌های اخلاقی برآمده از تکنولوژی مدرن، راهبرد فرهنگ، شماره سی و چهارم.
۹. سروش، عبدالکریم، (۱۳۸۸)، صناعت و قناعت، در کتاب تفرج صنع، تهران: صراط.
۱۰. سعید، عقیل، (۱۴۱۷هـ. ق- ۱۹۹۶)، مرتکبات التصور حول الدوله الاسلامیه عند الامام الشهید صدر، مجله قضایا اسلامیه المعاصره، العدد الثالث، به نقل از سایت: <https://www.noormags.ir>.
۱۱. الصدر، السید محمد باقر، المدرسة القرآنیة، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۲.
۱۲. الصدر، السید محمد باقر، (۱۴۰۳)، دورالائمة فی الحیاة الاسلامیه، فی کتاب بحوث اسلامیه و مواضع اخری، بیروت: دار الزهراء.
۱۳. ۱۴۰. الصدر، السید محمد باقر، (۱۴۰۳)، الاسلام یقود الحیاة، طهران: وزارة الارشاد الاسلامی.
۱۴. الصدر، السید محمد باقر، (۱۹۷۵)، «العمل الصالح فی القرآن»، بحث منشور فی: بحوث اسلامیه، بیروت: دارالزهراء.

۱۵. الصدر، السيد محمد باقر، (۱۹۷۵م)، «الاتجاهات المستقبلية لحركة الاجتهاد»، بحث منشور في: بحوث اسلامية، بيروت: دارالزهراء.
۱۶. الصدر، السيد محمد باقر، (۱۹۸۲)، الاسس المنطقية للاستقراء، بيروت: دارالتعارف.
۱۷. الصدر، السيد محمد باقر، (۱۹۹۲م)، المرسل: الرسول، الرسالة، بيروت: دارالتعارف.
۱۸. الصدر، السيد محمد باقر، (۱۴۰۸)، اقتصادنا، قم: المجتمع العلمي للشهيد الصدر، ج ۱، چاپ دوم.
۱۹. الصدر، السيد محمد باقر، (۱۳۹۳)، بارقه‌ها (مجموعه من مقالات، محاضرات و وثایق) ترجمه سيد اميد مؤذني، قم: دارالصدر.
۲۰. الصدر، السيد محمد باقر، (۱۳۵۸)، تحليل از مسأله شناخت، ترجمه محمد علي جاودان، تهران: روزبه.
۲۱. الصدر، السيد محمد باقر، (۱۳۶۰)، جهان بينی در فلسفه ما، ترجمه: سيد حسن حسيني، تهران: كوكب.
۲۲. الصدر، السيد محمد باقر، (۱۳۹۳)، فلسفه ما، ترجمه سيد ابوالقاسم حسيني ژرفا، قم: پژوهشگاه علمی - تخصصی شهيد صدر.
۲۳. الصدر، السيد محمد باقر، (۱۳۹۹ق)، خلافة الانسان و شهادة الانبياء، تهران: جهاد النبء، قسم العلاقات الخارجية.
۲۴. الصدر، السيد محمد باقر، (۱۴۱۶ق-۱۹۹۶م)، نخبة من الباحثين: دراسات في حياته و فكره، لندن: دارالاسلام.
۲۵. الصدر، السيد محمد باقر، (۲۰۱۰م)، المدرسة الاسلامية، تقديم زكي الميلاد، مصر، الاسكندرية: مكتبة الاسكندرية.
۲۶. الصدر، السيد محمد باقر، (۱۳۸۱)، سنت‌های تاريخ در قرآن (تسير موضوعی)، ترجمه: سيد جمال الدين موسى اصفهانی، تهران: تفاهم.
۲۷. الصدر، السيد محمد باقر، (بی تا)، الفتاوى الواضحة، بيروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۲۸. الصدر، السيد محمد باقر، (بی تا)، رسالت ما، ترجمه محمد تقی رهبر، تهران: روزبه.
۲۹. علی كسار، جواد، (۱۴۱۷هـ. ق-۱۹۹۶م)، «المنهج الموضوعی: اشارات بين دراز و الصدر و مكارم الشيرازی» قضايا اسلامية المعاصرة، مصدر سابق، ص ۶۸ - ۸۷.

۳۰. عنایت، حمید(۱۳۷۰)، سیری در اندیشه سیاسی عرب: از حمله ناپلئون به مصر تا جنگ جهانی دوم، تهران:

امیر کبیر.

۳۱. فراستخواه، مقصود(۱۳۷۷)، دین و جامعه، بی جا: شرکت سهامی انتشار.

۳۲. نصر، سید حسین(۱۳۸۶)، اسلام سنتی در دنیای متجدد، ترجمه محمد صالحی، تهران: دفتر پژوهش و

نشر سهروردی.

۳۳. النعمانی، الشیخ محمدرضا، الشهید الصدر: سنوات المحنة و ایام الحصار، عرض لسیرة الذاتية و مسیرته

السیاسیة و الجهادیة، قم.

34. Davari Ardakani; Reza(1999);Consider-ations regading the Technique; journal of Culture ;no 72; pp. 200-184.

35. Jonas, H(1973), Technology and Responsibility: Reflections on the New task of Ethics social Research. Vol. 40. No. 1. Spring pp. 31-5.

36. Nasr. seyyed hossein. (2007). Islam. science. Muslims and Technoligy. Al-Qalam publishing. Sherwood park. Canada.

37. Nasr. seyyed Hossein. (13993). The need for a sacred science. Kurzon press ltd. United kinggom.